

множині — не бажано, бо вони до цього не пристосовані: множину і однину у називному відмінку передають однаково. І взагалі, віддієслівні іменники на *-ння* треба вживати якомога рідше, *лише на позначку назв процесів і подій*, замінюючи їх де тільки можна дієсловами: *здійснювати перевіряння — перевіряти* та дієприслівниками: *під час обробляння — обробляючи*. Якщо вже десь доводиться вживати іменники, то треба вживати їх правильно, щоб не руйнувати гармонійності і системності мови.

Щодо вживання множини назв деяких процесів найдошкульнішим є те, що її вжито в Законах України та інших нормативних актах органів влади, і на підставі цього неправильне слововживання тиражується в десятках тисяч примірників, стає «де факто» нормою і тим знижує культуру мовлення.

МІЖНАРОДНІ ТЕРМІНОЕЛЕМЕНТИ В СИСТЕМІ НАУКОВО-ТЕХНІЧНИХ ТЕРМІНІВ

© Ірина Кочан, 2000

Львівський національний університет

Міжнародні терміноелементи відіграють важливу роль у мові науки та техніки, бо полегшують розвиток науково-технічних зв'язків між країнами. Крім того, з них легко побудувати термін у тих випадках, коли з національних терміноелементів побудувати короткий і точний термін не вдається. Міжнародні терміноелементи легко поєднуються між собою і сприяють подальшому термінотворенню.

У термінологічній практиці терміноелементами називаються значимі частини, на котрі розпадаються терміни [1]. Поняття терміноелемента ввів Д.С.Лотте: *“Під терміноелементом розуміємо слово, яке має самостійне значення і входить до складу простого чи складного терміна”* [13]. Це поняття було сприйняте й іншими ученими, при цьому було доведено, що в терміні виділяється стільки терміноелементів, скільки у ньому є морфем (чи слів) [12]. Отже, формальна структура терміноелементів різноманітна. Вони можуть збігатися зі словом (*головка, пам'ять*), морфемою (найчастіше кореневою - *патентовласник*), рідше - афіксальною, що має місце у терміносистемі хімії, біології, медицини, мінералогії (*-ид, -ат, -оз*).

Наукова лексика охоплює кілька сотень таких терміноелементів, в основі яких лежать греко-латинські корені. В.Фулд зафіксував в англійській мові близько 1150 таких терміноелементів і описав їх у своїй праці *“Терміни, їх структура та значення”* [24]. А Д.Хеллер та Д.Свенсон у книзі *“Елементи технічної термінології”* [25] наводять 1129 коренів дієслів, прикметників та іменників, що використовуються як терміноелементи при створенні англійських технічних термінів. Список міжнародних терміноелементів, що використовуються для створення російських наукових термінів, створив М.В.Юшманов у 1933 році. До його праці *“Элементы международной терминологии”* увійшло близько 400 терміноелементів. Видання 1968 року вже містить 1000 таких елементів.

Проект словника термінологічних елементів запропонувала Т.Л.Канделаки. На її думку, *“на основі аналізу понять можна намітити найбільш типові для кожної галузі класи, підкласи широкіх категорій та терміноелементи, які б спеціалізувалися для їх вираження. На сьогодні, на жаль, ця дієва у мові науки система моделей із спеціалізованих категорійних терміноелементів повністю не виявлена, категорійно*

терміноелементи не згруповані за семантикою, хоча окремим моделям і навіть частинам системи моделей присвячено чимало цікавих наукових розвідок” [6, с.116]. Дослідниця вважає, що до такого словника повинні увійти терміноелементи різного походження, напр. *-метр, -мер, -чет*. Усі категоріальні терміноелементи будуть об'єднані і займуть своє фіксоване місце в загальній системі терміноелементів, позначаючи певний клас понять. У такому випадку спеціаліст, який шукатиме вдалий відповідник до нового поняття в рамках системи понять певної галузі знань, зможе знайти адекватний для даного типу змісту терміноелемент і досягти високої точності терміна. У певних системах понять грецькі та латинські корені нерідко спеціалізуються на передачі специфічних для даної галузі ознак, тому терміни, побудовані із таких терміноелементів, відзначаються високим ступенем точності.

В українській термінографії перша спроба словника міжнародних терміноелементів вже здійснена. Це невеличка праця І.М.Гнатишеної та Т.Р.Кияка “Словник інтернаціональних терміноелементів грецького та латинського походження в сучасній термінології” (К., 1996). Виходячи з концепції зростання кількості інтернаціоналізмів у сучасній науці та техніці, упорядники словника, вбачаючи у цьому не лише користь, але й шкоду, вважають, що спеціалістові важливо знати походження та зміст запозиченого терміна чи його елемента. *“Масив подібних терміноелементів може слугувати вельмикорисним матеріалом для спеціаліста з метою фіксації, нормування наявних термінів та правильної побудови нових термінологічних одиниць”* [2, с.12]. До словника увійшло 750 латинських та 650 грецьких терміноелементів (у класичному значенні цього слова), тобто окремі слова, частини слів, у тому числі деякі поширені афікси та афіксоїди. До деяких звичних одиниць наводяться *“дублетні варіанти”* (термін упорядників).

У повсякденній практиці термінологів нерідко виникає необхідність уточнити значення того чи іншого терміна, побудованого з міжнародних терміноелементів, з'ясувати їх походження. Деякі дані можна, поза усяким сумнівом, почерпнути з перекладних словників з вихідними грецькою чи латинською мовами. Однак ґрунтовнішу інформацію подають словники іншомовних слів, які намагаються зафіксувати більшість наявних на свій час запозичень з тієї чи іншої мови, чітко пояснюють їх значення. А те, що іншомовні слова побутують у кожній мові, не викликає жодного сумніву. Інша річ, що ставлення до них, сприйняття їх - не завжди однакове.

Термінолог ІУНМ - Т.Секунда наголошував на тому, що *“складання української технічної термінології відбуватиметься під впливом термінології російської та польської (через Галичину), а також німецької... У зв'язку з цим постає питання про право громадянства в термінології інтернаціональних та чужомовних слів”*. Автор зазначає, що в термінології дуже багато слів німецького походження, на зразок: *афтер, афтерний зумпф, ахерлюк, больверк, бремсбекрг, букса, гезенк, крейцкопф, цапфа, шлак* тощо; французького походження: *бандаж, ресора, гудрон, балансир, ексцентрик, картон* тощо; англійського походження: *болт, тендер, танк, ватерлінія, дейдвуд, комінге* тощо; голландського походження: *анишуг, шпангоути, штуртрос, штурвал* тощо. Однак не всі вони інтернаціональні [18, с.15]. На прикладі кількох слів-термінів Т.Секунда доводить “псевдоінтернаціоналізм” деяких так званих інтернаціональних термінів. Зокрема учений стверджує, що такі слова, як *шарнір, ватерпас, рулетка, паралель, вінкель* та ін. у жодній європейській мові, крім російської, не уживаються, напр.: *“ватерпас* - слово англійського походження, у нім. маємо - *Wasserwage, Libelle, у*

фр. - niveau d'eau, у пол.-libela, у чес.- vaha, vodorovnosti. На думку Т.Секунди, "за *інтернаціональні* терміни можна вважати ті терміни, що їх уживають з тим самим значенням у більшості європейських, особливо висококультурних, мов. За *чужомовні* терміни в широкому значенні можна вважати ті терміни, що їх увібрала в себе дана мова з якоїсь чужої, при чому терміни ці поділяють звичайно на дві групи: *слова засвоєні і слова чужі*" [18, с.12]. На переконання автора, українська технічна термінологія повинна спиратися найперше на народні термінологічні матеріали. "Як уже згадувалося, *матеріяли ці дуже багаті, а що вони фактично існують, то ми їй не маємо права творити термінологію, не використавши їх. Матеріяли ці треба збирати по всій території, що її залюднює український народ*". І далі "Складати українську термінологію треба дуже обережно, щоб не засмітити мови невдалими термінами, а що це складання відбуватиметься під впливом чужих мов, то треба буде задалегідь визначити хоча б певні загальні принципи щодо участі в ній чужих мов" [18, с.17]

Далі Т.Секунда висловив думку, що такі слова, як *барометр, температура* тощо слід завести до української технічної термінології, хоча і до них слід підібрати українські національні відповідники. Існування таких слів поруч з інтернаціональними може стати у пригоді авторам популярних технічних розвідок та книжок, розрахованих на широке коло читачів і користувачів. Його сучасник Є.Риндик, автор підручника і словника з міцності матеріалів, вважав, що "повна українізація наукової термінології була б ідеальним розв'язком справи", автор вважає, що чужі терміни засмічують мову та ущербливо впливають на її красу, отже, їх треба уникати. "Що знання інтернаціональної термінології не дає ні найменшої можливості читати чужу книжку, якщо з цим не сполучене знання цілої мови цієї книжки" [с.17].

Модест Левицький, автор українських граматик та багатьох праць з українського ділового мовлення, також рішуче виступає проти невинного уживання чужих слів, коли в цьому немає ніякої потреби. "Я не хочу, - застерігає письменник, - вигонити з нашої мови чужі слова, без яких вона, як і всяка інша мова, обійтись не може (*театр, телеграф, електрика, елемент*)". Він вважає, що не варто перемінати слова, які вже здобули права в нашій мові (*фотографія, спорт*) і замінювати їх невдалими новотворами за зразок "*світлина*", "*змаг*", бо "*такі спроби можуть дійти до смішного і дати нагоду для глузування дурним "лоботрясам", ворожим до нашого національного відродження*". [11, с.6-7].

На думку відомого українського письменника В.Самійленка, "є такі поняття, які вже увійшли в обихідку всього нашого народу й для вислову яких маємо чужомовні слова, загально йому відомі. Кожний, навіть неписьменний селянин, знає такі слова, як, наприклад, *телеграф, контора, театр, агент, газета і т.п.* Що виграє мова, коли ми яке-небудь із цих слів перекладемо на українську мову? Популярнішою мова наша не стане, бо хто знає саме чужомовне слово, той, побачивши його переклад, може не зрозуміти, що те нове українське слово значить якраз саме те, що й знайоме йому чужомовне слово. Річ певна, що кожне чуже слово можна якось перекласти на українську мову; припускаю й те, що письменники наші можуть погодитись між собою, що той чи інший переклад якогось чужого слова є дуже влучний і повинен заступити оригінальне чуже слово. Але цього замало; треба, щоб і ширші круги українського громадянства, принаймні більша частина хоч трохи освіченої людності, вподобала те саме слово й прийняла його до вжитку, тоді тільки той неологізм дістане право громадянства в мові всього народу. Цього саме й трудно досягти, і

можливо це тільки в тій разі, коли в перекладеному слові з цілковитою впевненістю для кожного буде ясний той саме обсяг поняття, який міститься у відповідному слові чужомовному. І часті й тоді українське слово не вижене з ужитку українського слова, а існуватиме поруч із ним. От, наприклад, добре у нас переложене слово **прогрес** словом **поступ**, котре тепер уживається всюди, але й слово прогрес не вийшло з ужитку. Так саме, як у сусідній російській мові існують поруч **абстрактный** і **отвлеченный**.

Часом трапляється, що коли переклад чужомовного приймається до вжитку і разом з тим залишається в мові й само чужомовне слово, то ці два слова починають уживатися в трохи одмінному одно від другого значенні. Тоді присутність у мові таких подвійних слів збагачує мову" [17].

Як зазначив у цитованій праці Т. Секунда, засвоєні терміни - це терміни, які, увійшовши в мову давно, адаптувалися в ній, набули у ній прав громадянства. Адаптація може відбуватися таким чином:

- 1) приєднанням до іншомовних коренів національних афіксів;
- 2) приєднанням до запозичених афіксальних слів українських суфіксів (*професійний, індустрийний, перспективний, математичний, гангренозий*);
- 3) приєднанням до запозичених афіксальних слів українських префіксів (*надгенератор, підпрограма*);
- 4) приєднанням до національних коренів запозичених чи інтернаціональних афіксів (*читабельний; дактилічний, суперзірка*);
- 5) поєднанням національного та запозиченого (інтернаціонального) коренів (*кінозйомка, аеросани, фотоспалах, Галагро* тощо).

Такі слова нерідко називаються *гібридними*.

Чужомовні слова, які, увійшовши в мову, не адаптувалися в ній, Т. Секунда називає "чужими" (*анод, катод, адаптація, конфігурація, монтаж, стаж, репортаж* і под.).

Серед слів, запозичених з інших мов, виділяються слова з міжнародними терміноелементами, що стоять у *препозиції* (*авто-, авіа-, агро-, відео-, гідро-, кіно, фото, стерео*, тощо) чи *постпозиції* (*-грам, -граф, -лог, -метр, -фон* та інші). Нерідко такі слова містять комбінацію подібних блоків: *кардіологія, стереофонія, геолог* тощо.

На сьогодні у науковців немає ще єдиної думки щодо позначення статусу цих компонентів. Їх називають афіксоїдами (Т.Канделаки), афіксами (Д.Лотте), афіксальними радикалами (Р.Сафін), препозитивними і постпозитивними міжнародними блоками (В.Акуленко), міжнародними терміноелементами (В.Григор'єв), напівафіксами (М.Степанова). Н.Клименко надає їм статус основ, оскільки вони можуть вживатися як у препозиції, так і постпозиції: *метролог - логопед, фонограф - графоман* [8].

З появою спеціалізованих лексикографічних описів окремих частин дериваційної підсистеми деяких мов [4,23,26,27] була висловлена думка про створення "анкети" афікса [9], яка дозволить зібрати воедино інформацію, накопичену на даний час про дану морфему. Слова з міжнародними компонентами були у полі зору таких дослідників, як В.Акуленко, Н.Клименко, В.Григор'єва, Т.Канделаки тощо. Окремі компоненти в українській мові досліджували І. Титаренко (*авто-*), Т.Чернецька (*гідро, енерго-, термо-, турбо-*), мікро-, міні-, макро-, мульти-), Т.Півторак (*філ-, -філ*), А.Москаленко (*супер-, ультра, гіпер-, міні-, мікро-*), О.Безпояско (*супер-, ультра-*), О.Сербенська (*фото*), тощо. У російській мові: Е.Кузьменкова (*електро-*), Л.Пацера (*електро-*), Т.Каде (*теле-*), Т.Лебедева (*кіно-*).

У "Словнику іншомовних слів" за ред. акад. О.С.Мельничука зафіксовано 180

препозитивних блоків і майже 100 постпозитивних. Подвійну властивість, тобто вживатися у пре- і постпозиції, мають лише 15 блоків: біо-...-біоз: біосфера, біогенез, біографія, біокібернетика ... ентеробіоз; граф-...-граф: графологія, графоман, графопректор... бібліограф, термограф, осцилограф; дермато-... - дерм(а): дерматоген, дерматологія... екзодерма, склеродерма; кардіо-... карді(я): кардіологія, кардіографія, кардіоспазм ... стенокардія; кін(о)-... кін(ез)(ія): кінематографія, кіносеріал... бластокінез, брадикінезія; літ-... -літ: літогенез, літографія... неоліт, лепідоліт; лог-... - лог(ія): логограма, логографія, логометр, логарифм... біолог, біологія, філолог, філологія; метр-...-метр(ія): метроном, метрологія ... барометр, спідометр, кілометр; ол(е)-...-ол: олеографія... нігрол; пед-... - пед(ія): педогенез, педологія, педоцентризм... гіпнопедія, ортопедія; термо-... - терм(ія): термометр, термограф ... ізотерми; топ-... - топ: топоскоп, топоніміка, топографія ... ізотопи; фон-... - фон(ія): фонограма, фонограф ... магнітофон, стереофонія;

Більшість блоків грецького походження. Латинське походження мають компоненти: авіа-, аніма-, аудіо-, бібліо- ві-, відео-, імуно-, карб-, квазі-, кон-, контра-, лакто-, мото-, мульти-, радіо-, спектро-, уні-, -ол., хемі-, -фікація, ретро-. Німецьке походження мають компоненти обер-, лейб-; французьке - санті-; англійське - серво-, міні-.

Статус префіксів "Словник іншомовних слів" надає компонентам амфі- (гр. подвійний): амфібія; ана- (гр. рух угору): анаболізм, анаболія; архі- (гр. зверхність, старшинство): архипелаг, архієпископ, гіпер- (гр. підвищення, надмірність): гіпертонія, гіпертрофія, гіперфункція, гіпо- (гр. зниження, нестача): гіповітаміноз, гіподинамія, гіпоглікемія; дез- (гр. зниження, видалення, відсутність, спотворення): лезактивація, дезінфекція; диз- (гр. утруднення, порушення, розлад): дизасоціація, дизартрія; діа- (гр. наскрізний рух): діагенез, діаграма, діалог; епі- (гр. перебування на чомусь, рух проти чогось або до чогось): епігон, епілог, епігенетичний; інтер- - (лат. перебування поміж): інтерлінгвістика, інтеркінез; кон- (лат. об'єднання, спільність, відмінність): кон'юктивіт, кон'югація, кон'юктива; мета- (гр. між, після, через): метagalактика, метамова; пери (пері)-(гр. кругом, навколо, зверх, через): периметр, перитоніт; пост- (лат. за, після, далі): посткриатум, постфактум; супер- (лат. зверхність, найвища якість, посилена дія): супермаркет, супермен тощо

Важливим завданням на сьогодні є інвентаризація міжнародних терміноелементів, перш за все, повторювальних, типових, моделетвірних у різних терміносистемах української мови. Виявлення таких терміноелементів у системах термінів різних галузей знань дасть можливість з'ясувати їх продуктивність та дозволить висловити думку щодо доцільності їх уживання у науково-технічних галузях та в науковому стилі сучасної української мови.

1. Бартков Б.И. Дериватография украинского языка и количественный дериваторий 100 аффиксов, полуаффиксов и аффиксоидов научного стиля и литературной нормы // Полуаффиксация в терминологии и литературной норме. - Владивосток, 1986. - С.8-58. 2) Гнатишена І.М., Кляк Т.Р. Словник інтернаціональних терміноелементів грецького та латинського походження в сучасній термінології. Передмова. - К., 1996. - 104с. 3. Горбачевський І. Уваги о термінології хемічній // 36. Математ.-природописно-лікарської секції НТШ. 1905. Т.10. С.2. 4. Зятковская Р.Г. Суффиксальная система современного английского языка. М., 1971. - 181 с.5. Каде Т.Х. Сложные слова с элементом теле- в русском телевизионном лексиконе // Формирование и функционирование специальной лексики в русском языке: Сб. Научн. Ст.- Днепропетровск, 1978. - С.46-51, 6 Канделаки Т.Л. Об одном типе словаря международных терминологических элементов // НДВШ. -Филол. Науки, 1967, - № 2. - С.37-49.; О терминологическом суффиксоидно-корневом слове // Системный анализ научного текста. - Владивосток: ДВНЦ АН, 1984. - С.115-125. 7. Канделаки Т.Л. Проект словаря аффиксоидов

- "Элементы русских научных терминов" // *Полуаффиксация в терминологии и литературной норме.* - Владивосток. 1986. - С.75. 8. Климченко Н.Ф. *Словотворча структура і семантика складних слів у сучасній українській літературній мові.* - К., 1984. 9. Кубрякова Е.С. *Об относительно связанных (относительно свободных) морфемах языка.* - ВЯ. 1964, №1. - С.17-23. 10. Кузьменкова Е.А. *Терминологическая лексика современного русского языка с компонентом электро-* // *Науково-технічний прогрес і мов...* Житомир, 1976. - С.83-84. 11. Левицкий М. *Паки и паки (Про нашу літературну мову).* - Відень-Київ, 1920. - С.6-7. 12. Лейчик В.М. *Семантические и формальные признаки терминологических элементов* // *Полуаффиксация в терминологии и литературной норме.* - Владивосток. 1986. - С.88-91. 13. Лотте Д.С. *Основы полосторонняя научно-технической терминологии.* - М., 1961. 14. Пацера Л.В. *Сложные образования с компонентом электро-* в языке советской печати (50-70 гг.) // *Вісник Львівського університету. Серія філологічна.* - Вип. 12. - 1982р. - С.44-49. 15. Півторак Г.П. *Іншомовна лексика з компонентом -філ в українській мові* // *Українська мова та література в школі.* - 1978. - № 7. - С.89-91. 16. Риндик С. *Міцність матеріалів.* - Прага, 1924. - 384с. + XXII с. 17. Самійленко В. *Чужомовні слова в українській мові* // *Бібліотека української літератури.* В. Самійленко, К., :Наукова думка, 1990. - С. 501. 18. Секунда Т. *Принципи складання української технічної термінології* // *Вісник ІУНМ, Вип. 2 - К., 1930.,* - С.15. 19. Сербенська О.А. *Слова на фото-, їх утворення і тенденції розвитку в сучасній українській та російській мовях* // *Журналістика: преса, радіо, телебачення, Журналістика: преса, радіо, телебачення, К., 1981.-№ 10.-С.100-108.* 20. Титаренко Н.А. *Слова з компонентом авто-* в сучасній українській літературній мові // *Науково-технічний прогрес і мова: Тези доп. Респ. Наук. конф. - Житомир. ред. Ін-т, - Житомир, 1976, - С.150-151.* 21. Чернецька Г.В. *Гібридні терміни з регулярно повторюваними іншомовними компонентами гідро-, енерго-, термо- турбо-* в українській мові // *Науково-технічний прогрес і мова.* - С.174-175. 22. Юшманов Н.В. *Элементы международной терминологии: Словарь-справочник.* - М., 1968. - 70 с. 23. Dubois J. *Etude sur la derivation suffixale en français. - moderne et contemporain.* P., 1962. - 247p. 24. Flood W.E. *Scientific words. Their structure and meaning.* - London, 1960. 25. Heller J. L. and Swanson D.S. *Elements of technical terminology.* Illini Union Bookstore, 1962. 26. Werner C. Y. *Wortelemente lateinisch-griechischer Fachausdrücke in der Biologie, Zoologie und vergleichenden Anatomie. Falle: VEB Max Niemyer Verlag, 1956. - 289s.;* 27. Thorndike E.L. *The Teaching of English Suffixes.* N. Y. Columbia Univ. - 1941. - 81p.

СПЕЦИФІЧНІ ОЗНАКИ ТЕРМІНА І НОРМАТИВНІ ВИМОГИ ДО НЬОГО

© Ігор Дуцяк, 2000

Львівський національний університет

Наявність великої кількості різних визначень поняття "термін" викликає потребу аналізу змісту цього поняття, пошуку аргументів, які дали б змогу прийняти яесь одне визначення, відкинувши інші.

Насамперед доцільно проаналізувати ті визначення цього поняття, які містяться в нормативних документах.

У державному стандарті України "Термінологія. Визначення основних понять", який відповідає міжнародному стандарту ISO 1087-90, подано таке визначення терміна: "термін (у термінології) — це позначення певного поняття у фаховій мові за допомогою лінгвістичного виразу" [1]. Оскільки термін — це одне зі слів фахової мови, потрібно навести також визначення поняття "фахова мова". У цьому ж стандарті знаходимо: "фахова мова — це підсистема мови, в якій використовують термінологію та інші лінгвістичні засоби, призначена для запобігання неоднозначності спілкування у конкретній предметній галузі" [2]. Оскільки згідно з цим же стандартом "термінологія — це сукупність термінів, які відтворюють систему понять певної предметної області" [3], то, підставивши останнє визначення замість слова "термінологія" у визначенні фахової мови, отримаємо, що фахова мова — це підсистема мови, в якій використовують сукупність термінів. У підсумку маємо яскравий приклад логічної помилки "коло у